

10. Ганкевич В.Ю. Ісмаїл Гаспринський – міський голова Бахчисараю / В.Ю. Ганкевич. – Сімферополь : ДОЛЯ, 2011. – 300 с.
11. Ганкевич В.Ю. Служба Ісмаїла Муфтії-Заде в органах міського самоврядування Сімферополя / В.Ю. Ганкевич // Українська орієнталістика : зб. наук. праць викл. та студ. Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія» і Київ. нац. лінгв. ун-ту до 90-річчя професора О.Й. Прицака. – К. : НаУКМА–КНЛУ, 2009–2010. – С. 178–181.
12. Корольова Л.І. Суспільно-політична діяльність Ісмаїла Муфтії-заде Л.І. Корольова // Культура народів Причорномор'я. – 2001. – № 33. – С. 100–102.
13. Тимошук А.В. Процедура избрания Исмаила Муфтий-заде на пост Председателя Евпаторийского уездной земской управы / А.В. Тимошук, В.Ю. Ганкевич // Проблемы публичного права : Межвузовский сборник. Вып. 4. – Уфа : РИЦ БашГУ, 2008. – С. 91–97.
14. Журналы и постановления очередных и чрезвычайных собраний Таврического губернского земства 1868–1918 гг.
15. Постановление Таврического очередного губернского земского собрания 1875 года. – Сімферополь : Тип. С. Спиро, 1876. – 397 с.
16. Маскина А.С. Таврическое земство в 1866–1890 гг (социальный состав, бюджет и практическая деятельность) : Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / А.С. Маскина; Московский государственный университет. – М., 1982. – 16 с.
17. Журналы ТГЗС 30 очередной сессии 11–23 января 1896 года. – Сімферополь : Тип. Спиро, 1896. – 135+451 с.
18. Журналы ТГЗС 36 очередной сессии 29 ноября–10 декабря 1901 года. – Сімферополь : Тип. Спиро, 1902. – 143+503 с.
19. Лашков Ф. Ф. Исторический очерк крымско-татарского землевладения. – ИТУАК – 1893–1896 – №21–24.
20. Журналы заседаний ТГЗС 46-ой очередной сессии с 8 по 16 января 1912 г. – Сімферополь : Тип. Таврического Губернского Земства, 1912. – 70+1019 с.
21. Журналы заседаний ТГЗС 50-ой очередной сессии с 14 по 22 января 1916 г. – Сімферополь : Тип. Таврического Губернского Земства, 1916. – 908 с.
22. Журналы заседаний ТГЗС 43-ой очередной сессии с 1 по 9 декабря 1908 г. – Сімферополь : Тип. Таврического Губернского Земства, 1909. – 100+373 с.

Задерейчук А.А. Участь кримських татар у Таврійському губернському земському зібранні

У статті проілюстровано участь кримських татар у Таврійському губернському земському зібранні. Зроблена спроба проаналізувати станове представництво депутатів кримськотатарської національності. Окреслено коло питань, які входили в сферу інтересів депутатів-мусульман. Показана роль татар у вирішенні проблем співвітчизників-виборців, що піднімалися в зібраннях представниками інших етносів.

Ключові слова: кримські татари, Таврійське губернське земське зібрання, депутати-мусульмани

Zadereychuk A.A. The participation of Crimean Tatars in the Assembly Tauride Province Zemstvo.

The article is about the participation of the Crimean Tatars in the Assembly Tauride Province Zemstvo. It was attempted to analyze the class representatives of Crimean Tatar origin. The range of issues that were the main interest of Muslims-deputy was also outlined. Article reveals the role of Tatars in solving problems by their compatriots-electorate raised in the meeting of the representatives of other ethnic groups.

Keywords: Crimean Tatars, Assembly Tauride Province Zemstvo, vowel-Muslims

УДК 93:378.12"18/19"

Г. В. Додонова

ДЕРЖАВНА ТА ВУЗІВСЬКА ПОЛІТИКА В СФЕРІ ФОРМУВАННЯ АКАДЕМІЧНИХ ШТАТІВ УНІВЕРСИТЕТІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Показано та охарактеризовано шляхи підготовки й формування науково-педагогічних кадрів Київського, Харківського та Новоросійського університетів через "інститут професорських стипендіатів" у зарубіжних і вітчизняних вищих навчальних закладах за рахунок державного фінансування, спеціальних коштів університетів та власний кошт здобувачів наукових ступенів і вчених звань. При цьому доведено доцільність урізноманітнення джерел та шляхів поповнення професорсько-викладацьких колективів.

Ключові слова: науково-педагогічні працівники, вища освіта, Наддніпрянська Україна, інститут професорських стипендіатів

Нагальна потреба якісних зрушень в системі організації науково-педагогічної, навчально-методичної, науково-дослідної роботи професорсько-викладацьких колективів вищих навчальних закладів, діяльність яких спрямована на підготовку висококваліфікованих працівників різних галузей, спонукає сучасних дослідників дедалі частіше звертатись до вивчення та аналізу історичного досвіду, набутого їхніми попередниками у ХІХ – на початку ХХ ст.

Об'єктом дослідження нашого дослідження є науково-педагогічні працівники університетів Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Предметом дослідження визначимо кадрову політику держави та університетів стосовно формування професорсько-викладацьких штатів Київського, Харківського та Новоросійського університетів другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Поставимо за мету охарактеризувати джерела та шляхи поповнення академічних штатів за рахунок державного фінансування, спеціальних коштів університетів та власний кошт стипендіатів.

Змістовними і цінними для розгляду та аналізу системи підготовки та формування академічних штатів університетів II половини XIX – поч. XX ст. є дослідження Є. Соболевої [1], Г. Щетиніної [2], Н. Шип [3], А. Іванова [4]. Деякі відомості про етапи розвитку та формування науково-педагогічної інтелігенції надано в узагальнюючих історичних працях, присвячених історії Київського, Харківського та Одеського університетів [5-7].

Серед опублікованих джерел особливе місце займають узагальнюючі збірки документів й матеріали журнальних публікацій загальнодержавного та регіонального рівнів: “Сборник постановлений по Министерству народного просвещения”, “Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения”, “Журнал Министерства народного просвещения”, “Циркуляр по Харьковскому учебному округу”.

Багатими на фактографічний матеріал з теми дослідження є документи і матеріали Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (Ф. 707 Управління Київським учбовим округом); Державного архіву Одеської області (Ф. 45 Імператорський Новоросійський університет); Державного архіву м. Києва (Ф. 16 Київський університет).

Наявна джерельна база, яка складається з опублікованих та неопублікованих джерел й опублікована література дає підстави та можливості для вирішення поставлених завдань і досягнення мети дослідження.

Для повноцінного та якісного проведення навчально-виховної та науково-дослідної роботи вищим навчальним закладам другої половини XIX – початку XX ст. було життєво необхідно залучати до науково-педагогічної діяльності молодих, талановитих вчених і перспективну молодь, яка після належної підготовки й набуття певного досвіду могла б з часом повноцінно поповнити (а краще – оновити) професорсько-викладацький склад.

Для вирішення цієї проблеми з середини XIX ст. ради університетів, Міністерство народної освіти вживали відповідних заходів за декількома напрямками. З уведенням нового Університетського статуту 1863 р. був юридично заснований і оформлений так званий “інститут професорських стипендіатів”. Кандидатів у стипендіати підбирали члени кафедри і декан факультету з числа найбільш талановитих та підготовлених до наукової праці студентів. Кандидатури стипендіатів за рекомендацією декана мали обговорюватися на раді факультету, а потім і на Раді університету. Результати обговорення передавалися на розгляд у Міністерство народної освіти. Однак, за власним бажанням студент самостійно міг подати прохання про залишення його для підготовки до професорського звання при університеті.

У 1884 р. Міністерство народної освіти встановило правила, за якими кандидатури стипендіатів повинні були рекомендуватися кафедрами, а відомості про них надавалися в Міністерство народної освіти. Умовами для отримання рекомендацій була наявність атестату зрілості з відмінними оцінками з грецької та латинської мов; відмінні оцінки за предметами своєї спеціалізації в університеті; добрі знання німецької та французької мов [8, с. 17-21]. Перелічені вимоги до підготовки й обрання кандидатів були вирішальними, особливо для тих, хто мав працювати у закордонних навчальних закладах. Підготовка дисертацій проходила як під час роботи у закордонних університетах, так і в межах Російської імперії. “Професорськими стипендіатами” або “професорськими кандидатами” називали осіб, які готувалися до заміщення університетських кафедр та інших викладацьких посад. У сучасному розумінні таких осіб називають аспірантами, докторантами.

Ради університетів постійно обговорювали питання заміщення вакантних кафедр і підготовки молодих кадрів. Так, у Київському університеті його Рада 12 серпня 1864 р. прийняла рішення з питання про стипендіатів, залишених при університеті для підготовки до професорського звання [9, арк. 1]. Тобто університет, не чекаючи розпоряджень Міністерства народної освіти і, виходячи з власних потреб у висококваліфікованих фахівцях, визначав кількість стипендіатів та їх фінансове забезпечення. За поданням факультетів, підтримки Ради університету та позитивного відгуку від попечителя навчального округу була збільшена також кількість відряджень за кордон вчених з науковими цілями – з метою вивчення досвіду європейських наукових шкіл та досліджень, для роботи в бібліотеках і архівосховищах з першоджерелами, для участі в наукових з'їздах, виставках тощо [10, без нумерації сторінок; 11, без нумерації сторінок].

Із заснуванням “інституту професорських стипендіатів” панівна правляча верхівка через Міністерство народної освіти та попечителів навчальних округів намагалась контролювати діяльність “професорських кандидатів”, які відправлялись за кордон для підготовки дисертацій, обираючи з вихованців університетів лише “благонадійних”, тобто використовуючи адміністративно-бюрократичний ресурс. Так, з 27 вересня 1865 р., після відповідної доповіді міністра народної освіти О. Головіна царю факультетам університетів було доручено “кожному за своєю специфікою розглядати звіти професорських кандидатів, які друкуються міністерством. Свої відгуки з приводу цих звітів передавати до міністерства” [12, стб. 214]. Майже через рік, 15 жовтня 1866 р., після призначення нового міністра народної освіти графа Д. Толстого ситуація змінилася. Відтак звіти “професорських кандидатів” повинні розглядатися Вченим комітетом Міністерства народної освіти [1, с. 232]. Факультетським радам університетів, де раніше обговорювались звіти, тепер відводилася лише роль посередницької інстанції.

27 березня 1867 р. було затверджено новий порядок функціонування інституту “професорських кандидатів”. Порівняно з попередніми правилами 1862 р. відбулось декілька суттєвих змін: зменшилися кошти на відрядження; було введено жорстку регламентацію занять; запроваджено більш високі вимоги до володарів медичних вчених ступенів; заборонено продовження термінів відряджень; ліквідовано посаду наставника-керівника, до якого відправлені за кордон кандидати раніше мали змогу звертатись для отримання наукових консультацій та з різних науково-організаційних питань тощо [12, стб. 444-446].

З 1867 р. почали діяти правила, які регламентували хід підготовки до професорського звання у межах Російської імперії. В Петербурзькому, Харківському, Казанському й Київському університетах було

затверджено 34 стипендії для підготовки до професорського звання. У "стипендіати" обирались випускники університетів, які закінчили курс з відмінними успіхами, тобто зі ступенем кандидата. Вони доручались "керівництву одного з професорів. Після кожного півріччя навчання зобов'язані надавати письмові роботи й через два роки скласти магістерський іспит або представити дисертацію..." [13, с. 6; 8; 14, без нумерації сторінок]. Інститут "професорських кандидатів" поповнився, таким чином, стипендіатами університетів, які готувались у межах Російської імперії.

Водночас у черговий раз було посилено контроль за звітністю відправлених за кордон спеціалістів. Відтепер звіти стипендіатів повинні були розглядатись двічі – на факультетських радах університетів і у Вченому комітеті Міністерства народної освіти. Але потрапляли звіти з рад факультетів до Міністерства народної освіти не безпосередньо, а через ректорів університетів й попечителів навчальних округів.

Запровадження інституту професорських стипендіатів дозволяло суттєво покращити підготовку фахівців у межах Росії та в зарубіжжі. За рахунок підготовки дисертацій та стажування за кордоном відбувалося прискорене входження в європейський науково-освітній простір молоді вітчизняної науково-педагогічної інтелігенції.

З посиленням уваги до подальшого розвитку класичної освіти у 1884 р. у середній школі та із затвердженням положення, згідно з яким двері до університету відкривались лише випускникам, які мали атестати класичних гімназій, і дозволом гімназістам поступати в університет лише тільки у своєму навчальному окрузі зменшилась загальна кількість молоді, яка вступала до вищих навчальних закладів. Це призвело до того, що ще більш тонким ставав той прошарок потенційних вчених, який змогли б підготувати вітчизняні університети.

Одне з яскравих свідчень цього факту – значне зменшення наприкінці 1880 – на початку 1890-х років загальної кількості осіб, які отримали вчені ступені доктора і магістра наук. Якщо у 1863-1874 рр. щорічно в середньому 24 особи (без медиків) ставали докторами, 26 – магістрами наук, то в 1886-1896 рр. – відповідно лише 12 і 15, тобто спостерігається зменшення на 50 % і на 42 % відповідно. Причому бували роки, зокрема 1886-1896, коли в деяких університетах не було захищено жодної докторської дисертації [2, с. 45-46].

Безпосередньо на процес поповнення університетських кафедр молодими вченими впливало державне фінансування підготовки наукових кадрів. Сума асигнувань на цю справу з роками ставала все меншою. Скажімо, в 1862-1865 рр. на підготовку "професорських кандидатів" було відпущено 372 тис. крб., а в 1866-1871 рр. – 266 тис. крб., тобто зменшення відбулось на 28 %. Відбувалось це в той період, коли відповідно навіть до офіційних даних гостро відчувалась нестача професорів і доцентів в університетах: на 1 січня 1870 р. були вакантними 184 кафедри університетів [1, с. 237]. У подальшому річне державне фінансування було дещо збільшено (на грудень 1898 р. воно складало 66 тис. крб.), але і його було не достатньо для якісної підготовки необхідної кількості спеціалістів вищої кваліфікації. Тільки у 1894-1898 рр. Міністерство народної освіти відмовило в матеріальній підтримці 57 "професорським кандидатам", яких було рекомендовано університетами для підготовки до професорського звання [15, стб. 1933]. На жаль, керівництво університетів не змогло власними коштами компенсувати чи суттєво зменшити нестачу державного фінансування.

Як наслідок – через зменшення фінансування підготовка молодих науковців в університетах наприкінці ХХ ст. зменшується. Так, Київський університет до 1884 р. щорічно мав 10 стипендіатів. Кількість тих, хто залишався до підготовки до професорського звання, скоротилась удвічі порівняно з 1860-ми роками. Покращити ситуацію вдалось лише після введення збільшення плати за навчання студентів. Це дало можливість з 1892 р. Університету св. Володимира розпочати виділення кредитів зі спеціальних коштів на утримання спочатку чотирьох, а згодом восьми професорських стипендіатів [5, с. 49].

У 1862-1865 рр. "професорських кандидатів" в шести університетах Російської імперії було 87 [1, с. 238]. У 1870 р. в Росії було 67 "професорських кандидатів", з яких 16 (24 % всієї кількості стипендіатів) займались за кордоном і 51 – в межах країни. На 1 січня 1873 р. готувались до професорського звання 70 осіб: з них 13 – за кордоном (18,6 % від усієї кількості професорських кандидатів) і 57 – в Російській імперії. В 1876 р. – 91 особа, зокрема 12 (13,2 % всіх) – за кордоном [16, с. 3; 17, с. 65-66; 18, с. 185]. Загалом у другій половині ХІХ ст. було підготовлено за рахунок державних коштів близько 200 "професорських кандидатів" (не враховуючи медиків), що безумовно не могло задовольнити зростаючі потреби університетів у педагогічних кадрах вищої кваліфікації. Процес збільшення кількості стипендіатів, які займалися у Російській імперії, можна пояснити декількома причинами: по-перше, підготовка в межах країни – це ознака того, що вітчизняні університети стали основними центрами підготовки наукових кадрів; по-друге, було зменшено державне фінансування на підготовку "професорських кандидатів" (особливо за кордоном); по-третє, стипендіати, які готуються у вітчизняних навчальних закладах, більше часу перебувають під контролем тощо. В той же час загальне зменшення з 24 % у 1870 р. до 13,2 % в 1876 р. питомої ваги стипендіатів, що готувались за кордоном, не відповідало потребам у підготовці наукових кадрів і входженню вітчизняної науки й освіти в європейський науковий простір.

З 1873 р. починається підготовка університетами "професорських кандидатів" за свій рахунок, що знайшло позитивний відзвіз від Міністерства народної освіти. Кількість даної категорії "професорських кандидатів" планомірно збільшувалась і складала від третини до чверті всіх "професорських кандидатів" [19, с. 3]. Зрозуміло, що такий підхід був ще дуже далеким від демократичних засад функціонування вищої школи.

Спеціалісти вищої кваліфікації були необхідні для розвитку різних галузей промисловості й усіх сфер суспільного життя, і в першу чергу – для якісної організації роботи системи вищих навчальних закладів, а також для підвищення міжнародного авторитету вітчизняної науки. При цьому держава намагалась

перекласти справу фінансування і матеріального забезпечення підготовки науково-педагогічних працівників на плечі університетів і самих здобувачів наукових ступенів.

Упровадження фахової спеціалізації студентів, організація підготовки до захисту дисертацій у закордонних і вітчизняних вищих навчальних закладах попри вкрай недостатнє фінансування, посилення бюрократичного контролю та інші негаразди мало в цілому позитивні результати в плані комплектації університетів науково-педагогічними працівниками.

Так, з 1864 по 1884 рр. при Університеті св. Володимира було залишено професорськими стипендіатами 77 осіб: на історико-філологічному 21, фізико-математичному – 19, юридичному – 20, медичному – 17. З них після захисту дисертацій викладацькою діяльністю займалися 26 осіб, тобто лише 1/3 від всієї кількості. При цьому з 26 осіб 15 (58 % від усієї кількості) – в Університеті св. Володимира [20, с. 27]. Інакше кажучи, можемо дійти висновку, що в цьому університеті було створено найкращі умови для молодих науковців.

Незначну кількість молодих вчених, які залишились працювати в університеті після захисту дисертацій, можна пояснити декількома причинами. По-перше, неналежним позитивним ставленням керівництва навчального округу та університету до претендентів на вакантні посади. По-друге, переходом на роботу в інші вищі навчальні заклади чи на роботу в різноманітні державні та приватні структури. Нарешті, розчаруванням власне у характері організації та змісті науково-педагогічної, дослідної роботи, яка до того ж не мала гідного матеріального та морального забезпечення.

Скажімо, випускник Київського університету М. Владимирський-Буданов після захисту магістерської дисертації в 1869 р. отримав два запрошення – від університету, який він закінчив (зайняти посаду доцента російської історії) та від Демидівського юридичного ліцею (на посаду екстраординарного професора історії руського права). Михайло Флегонтович обрав друге запрошення. Такий вибір пояснюється тим, що в ліцеї йому запропонували посаду екстраординарного професора та надали наукове річне відрядження за кордон і в межах країни. Лише після захисту докторської дисертації в 1874 р. він знову отримує запрошення від *alma mater* і в 1875 р. повертається до Київського університету [21, с. 113; 115].

Науково-педагогічна діяльність В. Іконникова у Київському університеті почалася для молодого вченого також не зовсім вдало. На початку 1866/1867 навчального року він прочитав три пробні лекції, в яких, на думку тодішнього ректора університету К. Мітюкова, дозволив собі “ліберальні висловлювання”, що й вирішило подальшу долю вченого: до викладання в університеті його не допустили. Згодом, у 1867 р. звільнилася посада доцента російської історії в університеті, куди запросили Володимира Степановича. Цьому сприяли М. Максимович та О. Кістяківський [22, с. 79].

У період з 1863 по 1873 рр. кафедри Університету Св. Володимира збагатились низкою відомих вчених. Серед нових професорів і доцентів були математик М. Ващенко-Захарченко, зоологи О. Паульсон і О. Ковалевський, ботаніки І. Борщов, Я. Вальц і О. Баранецький, хіміки П. Алексєєв, М. Бунге і Ф. Гарнич-Гарницький, фізик М. Авенаріус, астроном М. Хандриков, анатом В. Беє, терапевт В. Покровський, фізіолог В. Томса, гістолог П. Перемежко, патологоанатом Н. Хржонцевський, хірурги М. Скліфасовський (в Києві працював недовго) і С. Коломнін, історики В. Іконников і В. Антонович, юрист О. Кістяківський, економіст М. Зібер та ін.

У період з 1873 по 1883 рр. професорсько-викладацький склад університету знову поповнився когортою видатних вчених (математик В. Єрмаков, фізик М. Шіллер, ботанік І. Шмальгаузен, хірург О. Яценко, патологоанатом Г. Мінх, історики І. Лучицький і М. Владимирський-Буданов, славіст О. Котляревський та ін.) [5, с. 39]. Все це свідчить про ефективність запровадженої системи, принаймні щодо цього університету.

Київський університет за період з 1863-1884 рр. залучив до читання лекцій 90 нових викладачів, більшу половину яких (58 %) становили вихованці інших вітчизняних університетів. Так, вихованцями Петербурзького університету були провідні київські професори О. Паульсон, М. Авенаріус, П. Алексєєв, В. Перетц та інші. Решту викладачів університет підготував власними силами і коштами [5, с. 39]. Очевидно, що такий обмін між університетами позитивно впливав на поступ науки, оскільки випускники відповідного університету сприяли налагодженню наукового співробітництва між університетами, обміну здобутками і т.п. [23, без нумерації сторінок; 24, без нумерації сторінок; 25, без нумерації сторінок; 26, арк. 35]. Скажімо, відомий філолог і літературознавець В. Перетц у дореволюційний час виховав та підготував чимало знавців та спеціалістів з давньоруської літератури у Київському університеті, створивши власну наукову школу. В 1920-их роках він працював у Санкт-Петербурзі, але не полишив українських студій.

У період з 1895 по 1917 рр. пройшли підготовку до набуття професорського звання в Київському університеті майбутні відомі діячі науки й освіти професори та академіки Є. Тарле, С. Маслов, М. Гудзій, О. Назаревський, О. Шмідт та інші [14, без нумерації сторінок; 5, с. 66-67].

У Харківському університеті залишили професорськими стипендіатами в період з 1884 по 1894 рр. 33 особи: на історико-філологічному факультеті – 4, фізико-математичному – 11, юридичному – 10, медичному – 8. З них досягли приват-доцентури або професури 24 особи (79 % всієї кількості стипендіатів) [27, с. 276-277].

У Харківському університеті основна маса науковців вийшла із середовища талановитих випускників, що сприяло зміцненню й розвитку кращих університетських традицій. Серед вихованців університету, які стали відомими вченими та видатними педагогами, можна назвати геологів Н. Бориська, О. Гурова і І. Леваковського, хіміка В. Тимофєєва, медиків О. Данилевського, Л. Гіршмана і М. Трінклера, астронома І. Федоренка, філологів І. Срезневського і О. Потєбню, юриста Д. Каченовського, істориків Д. Багалія і В. Бузескула. Поповнення викладацького складу здійснювалося також за рахунок випускників інших вищих навчальних закладів Росії, які пройшли відповідну підготовку для отримання вчених ступенів. Це дозволяло

збагатити власні традиції надбаннями інших університетів. Серед них були математики В. Імшенецький, М. Тихомандрицький, О. Ляпунов, В. Стеклов і К. Андрєєв, біологи П. Сушкін, Л. Ценковський, В. Арнольд та В. Палладін, хімік М. Бекетов, біолог-географ А. Краснов та ін. [6, с. 18].

Дещо інакше формувався контингент науково-педагогічних працівників Новоросійського університету. На момент його заснування "... Цілий ряд ординарних і екстраординарних професорів і доцентів призначено було міністром народної освіти для заняття кафедр у новому університеті. Частину контингенту викладачів склали особи, які займали до того часу кафедри у щойно розформованому Рішельєвському ліцеї, але головні і найбільш чисельні сили влилися в новий розсадник вищої освіти ззовні. Найбільшу їх кількість дав Петербург; чого в ньому не вистачало, додали інші... до початку навчального року, в другій половині серпня, професорський персонал був уже в повному своєму складі, наскільки він міг бути створений в міру вільних наукових сил, якими тоді могла послуговуватися Росія..." [28, с. 10-11; 29, без нумерації сторінок]. Очевидно, що такий спосіб був цілком виправданий для нового університету, що дозволило продовжити традиції і збагатити їх за рахунок відповідних запозичень з відомих університетських центрів Росії.

У Новоросійському університеті щорічно залишались як стипендіати 2-3 студенти. З 1901 по 1914 рр. при кафедрах історико-філологічного, фізико-математичного і юридичного факультетів залишили для підготовки до професорського звання 47 осіб, зокрема: на історико-філологічному факультеті – 18, на фізико-математичному – 22 і на юридичному – 8. Що ж до медичного факультету, то тут підготовка до науково-педагогічної діяльності випускників до 1915 р. зовсім не практикувалась. Лави вчених поповнювались за рахунок здібних ординаторів клінік, які набули великого досвіду й успішно захистили дисертації в різних навчальних закладах. Такий шлях пройшли відомі вчені О. Богомолець, М. Гамалія, А. Скроцький, В. Філатов та інші [7, с. 35-36]. Очевидно, що цей шлях був цілком виправданий для медичних факультетів, де перед захистом дисертацій здобувачі набували достатнього практичного досвіду роботи в медичних закладах.

Відомості про кількість випускників – науково-педагогічних працівників, які працювали у своїх університетах, представлено в таблиці [3, с. 23].

**Відомості про науково-педагогічних працівників університетів
із зазначенням місця отримання освіти на 1880 р.
(у відсотках до всіх працюючих на факультетах)**

Університет/факультет	Київський	Харківський
	в %	в %
фізико-математичний	50	64,3
історико-філологічний	33,3	33,3
юридичний	91,7	66,7
медичний	44	64

Як свідчать наведені в таблиці показники за 1880 р., основна маса викладачів вітчизняних університетів отримувала вищу освіту у власній alma mater. Це свідчить про створення власних науково-педагогічних традицій і шкіл з підготовки кадрів. Водночас залучення випускників з інших університетів дозволяло налагодити дієве та ефективне міжуніверситетське співробітництво, збагатити власні традиції та набути досвіду. Важко сказати про оптимальне співвідношення між цими джерелами поповнення науково-педагогічних кадрів, оскільки для кожного закладу таке співвідношення визначалося наявним науково-педагогічним потенціалом, цілями щодо поступу окремих галузей науки, можливостями поповнення тощо.

Право заміщення вакантних кафедр відповідно до Університетського статуту 1884 р. надавалось міністру народної освіти, який міг або призначити кандидата за власним бажанням, або надати це право керівництву університету представити кандидатуру на затвердження. Довгий час після введення статуту, наприклад, у Харківському університеті переважало дотримання першого способу заміщення кафедр. Частіше всього в університеті діяли таким чином: спочатку викладач починав свою діяльність як приват-доцент, а з набуттям ним ступеня магістра чи доктора декан робив подання на ім'я ректора щодо призначення даного викладача екстраординарним або ординарним професором. Це подання за згодою ректора та попечителя навчального округу передавалось у Міністерство народної освіти до затвердження. Така процедура сприяла усуненню боротьби угруповань професорів на факультетах і Раді університету, що було типовим на час дії Університетського статуту 1863 р. Зазначений спосіб заміщення вакантних кафедр мав і негативні аспекти: скажімо, існувала певна випадковість вибору кандидата, протекціонізм, що сприяло зниженню авторитету професорсько-викладацьких колективів в очах студентів тощо.

Вже наприкінці XIX ст. посади в університетських кафедрах починають заміщатися переважно на конкурсній основі, хоча водночас поряд з конкурсною системою ще продовжувала існувати система призначень на вакантні посади [27, с. 276; 30, арк. 1-2]. Це було пов'язано з існуванням протягом тривалого часу вакантних посад на кафедрах в університетах через незадовільність результатів конкурсів на вакантні посади.

В останні десятиріччя XIX століття продовжувала домінувати тенденція укомплектування науково-педагогічного штату університетів власними випускниками. Скажімо, у Новоросійському університеті з 73 викладачів 23 % складали власні випускники, в Харківському – 43 %, в Київському – 40 % викладачів було випускниками цих навчальних закладів [2, с. 182]. Це свідчить про наявність наукових шкіл і певну

ефективність системи відбору та підготовки кадрів факультетами. Хоча залучення випускників європейських чи американських університетів до роботи в університетах Наддніпрянської України справи не завадило б.

У 1885 р. Міністерством народної освіти було видано черговий циркуляр, яким воно намагалось регулювати навчання професорських стипендіатів за кордоном. Проте адміністративні важелі працювали в цій делікатній сфері далеко не бездоганно. Так, у 1903 р. Міністерство нагадувало керівництву університетів про обов'язкове представлення як звітів професорських стипендіатів, так і їх наукових робіт за встановленою формою і терміном. Очевидно, що ефективність дії інституту професорських стипендіатів була недостатньою. У 1909 р. Міністерство вимагало, щоб звіти стипендіатів поступали на розгляд факультетів, а після того, з висновками попечителя – до Міністерства народної освіти. У 1914 р. Міністерство зобов'язало професорських стипендіатів надавати докладний та змістовний звіт про заняття за кордоном [31, с. 30]. Інакше кажучи, чиновники намагалися вирішити проблеми своєчасної звітності про проведені заняття та підготовку дисертаційних досліджень переважно в бюрократичному порядку. Очевидно й те, що це не впливало на навчальну дисципліну кандидатів і дотримання ними термінів навчання й захисту дисертацій.

У 1911 р. Міністерство народної освіти для підготовки професорсько-викладацького складу і вирішення проблеми заміщення вакантних кафедр вирішило через 3-4 роки влаштувати за кордоном спеціальні установи (інститути) для підготовки професури: в Берліні – для юристів (римське, цивільне та кримінальне право), в Парижі – математиків та юристів (державне, адміністративне та міжнародне право), в Гейдельбергу та Тюбінгені – для стипендіатів природничого відділення, у Карлсруе – механіків та фахівців інженерних наук [4, с. 215; 32, с. 15-16]. Відтак на початку XX ст. Міністерство народної освіти знов повертається до практики заснування спеціалізованих центрів підготовки “професорських кандидатів”, яка існувала ще в першій половині XIX ст. в Дерпті і Санкт-Петербурзі. Інакше кажучи, інститут професорських стипендіатів не міг бути в тих умовах єдиним джерелом підготовки науково-педагогічних кадрів. Тому вітчизняний досвід і практика підготовки професорсько-викладацького складу на базі провідних західноєвропейських університетів можуть бути використані і в сучасних умовах. Зауважимо, що деякі країни й сьогодні використовують подібну практику (скажімо, Китай).

Таким чином, аналіз джерел поповнення науково-педагогічних кадрів університетів підтверджує нашу думку про те, що в другій половині XIX ст. було сформовано систему підготовки та поповнення штатів науково-педагогічних працівників для вищої школи, основа якої була започаткована ще в дореформений період. Підготовка наукових і викладацьких кадрів через “інститут професорських стипендіатів” у зарубіжних і вітчизняних вищих навчальних закладах за рахунок державного фінансування, спеціальних коштів університетів та власний кошт стипендіатів сприяла заміні іноземних професорів вітчизняними діячами освіти і науки та в цілому – якісному поліпшенню кадрового складу. Водночас масштаби кількісного та якісного складу професури вітчизняних університетів були настільки значними, що за допомогою лише інституту професорських стипендіатів цю проблему вирішити не вдалося. Про це свідчить і повернення наприкінці XIX ст. до практики підготовки професури з найбільш дефіцитних спеціальностей на базі провідних західноєвропейських університетів. Щодо медичних факультетів, як засвідчив досвід Новоросійського університету, цілком виправдала себе практика підготовки професорів з числа досвідчених лікарів-практиків. Проведений аналіз формування науково-педагогічних кадрів дозволив звернути увагу на доцільність диверсифікації джерел їх поповнення, на потребу використання різноманітних шляхів залучення до науково-педагогічної діяльності перспективної молоді. Оптимальне співвідношення цих шляхів детермінується низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів, серед яких визначальними є потреби суспільства у висококваліфікованих фахівцях з різних галузей науки і техніки.

Аналіз діяльності інституту професорських стипендіатів в означений період свідчить, що діяв він недостатньо ефективно й через хронічне недофінансування. При гострій нестачі спеціалістів вищої наукової кваліфікації урядовці перекладали на плечі керівництва університетів та самих здобувачів наукових ступенів проблему фінансування підготовки науково-педагогічних кадрів. Водночас це збільшувало свободу майбутніх науковців, які мали можливість самостійного вибору місця й змісту проходження стажування, термінів підготовки і захисту дисертацій. Підтвердженням цього стало співвідношення підготовки кандидатів на професорське звання в межах країни і за кордоном, де зазвичай було більше свободи. Якщо в 70-х роках XIX ст. всього в Російській імперії готувалось близько 82,5 % стипендіатів, то в 1913 р. цей відсоток значно зменшується (до 47 %).

В останній чверті XIX ст. стає більш явним процес формування штатів університетів за рахунок власних випускників та запрошення випускників вітчизняних закладів освіти. У 1884 р. з уведенням нового Університетського статуту керівна роль у виборі та призначенні кандидатів на вакантні кафедральні посади порівняно з попереднім періодом діяльності університетів за статутом 1863 р. переходить від університетських рад до Міністерства народної освіти. Це мало і позитивні (ліквідація вакантних кафедральних посад), і негативні (протекціонізм, створення угруповань у середовищі професорсько-викладацьких колективів, зведення особистих рахунків, заздрощі тощо) наслідки, що не найкращим чином впливало на навчально-педагогічну, науково-методичну, організаційну діяльність і загальну моральну атмосферу в університетських колективах.

На процес поповнення молодих кадрів вищої кваліфікації позитивно впливало створення спеціалізованих наукових центрів з різних галузей науки на базі зарубіжних закладів освіти – європейських наукових центрів. Тісний контакт із зарубіжними вченими був і є необхідний для інтеграції вітчизняної вищої школи у європейський науковий простір.

Джерела та література

1. Соболева Е.В. Организация науки в порефермленной России / Е.В. Соболева. – Л. : Наука, 1983. – 261 с.
2. Щетинина Г.И. Университеты в России и устав 1884 года / Г.И. Щетинина. – М. : Наука, 1976. – 231 с.
3. Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.) : Историко-социологический очерк / Н. Шип. – К. : Наук. думка, 1991. – 169 с.
4. Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX / А. Иванов. – М. : Ин-т истории СССР АН СССР, 1991. – 392 с.
5. Київський університет 1834-1984. – К. : Вища школа, Видавництво при Київ. ун-ті, 1984. – 203 с.
6. Харьковский государственный университет 1805-1980. Истор. очерк. – Харьков : Вища школа: Изв-во при Харьк. ун-те, 1980. – 160 с.
7. Історія Одеського університету за 100 років. [1865-1965]. – К. : Вид-во Київського університету, 1968. – 423 с.
8. О лицах, оставляемых при университетах и командируемых за границу в качестве кандидатов, готовящихся к профессорскому званию // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. – 1884. – № 7. – С. 17–21.
9. Державний архів міста Києва (далі ДАК). – Ф. 16. – Оп. 303. – Спр. 174. – Арк. 1.
10. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІА України, м. Київ). – Ф. 707. – Оп. 36. – Спр. 4.
11. ЦДІА України, м. Київ. – Ф. 707. – Оп. 39. – Спр. 37.
12. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб. : Тип-я Общественная польза, 1871. – Т. 4. – Стб. 214; Стб. 444–446.
13. Журнал Министерства народного просвещения (далі ЖМНП). – 1870. – Ч. 147. – Отд. I. – С. 5–6, 8.
14. Державний архів Одеської області. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 9.
15. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб. : Тип-я Общественная польза, 1902. – Т. 15. – Стб. 1933.
16. ЖМНП. – 1872. – Ч. 160. – Отд. I. – С. 3.
17. ЖМНП. – 1874. – Ч. 173. – Отд. I. – С. 65–66.
18. ЖМНП. – 1877. – Ч. 192. – Отд. I. – С. 185.
19. ЖМНП. – 1875. – Ч. 180. – Отд. I. – С. 3.
20. Владимирский-Буданов М.Ф. Пятидесятилетие университета Св. Владимира (1834-1884). Речь, произнесенная на юбилейном акте университета / М.Ф. Владимирский-Буданов. – К. : Типография имп. университета св. Владимира, 1884. – 59 с.
21. Биографический словарь профессоров и преподавателей университета Св. Володимира. – К., 1884. – 815 с.
22. Войцехівська І. Від предків до нащадків (Життєпис вітчизняного вченого-історика Володимира Степановича Іконникова) / І. Войцехівська // Пам'ять століть. – 1997. – № 3. – С. 75–91.
23. ЦДІА України, м. Київ. – Ф. 707. – Оп. 37. – Спр. 84.
24. ЦДІА України, м. Київ. – Ф. 707. – Оп. 37. – Спр. 129.
25. ЦДІА України, м. Київ. – Ф. 707. – Оп. 37. – Спр. 206.
26. ЦДІА України, м. Київ. – Ф. 707. – Оп. 65. – Спр. 1. – Арк. 35.
27. Багалеї Д.І. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / Д.І. Багалеї, Н.Ф. Сумцов, В.П. Бузескул В.П. – Харьков, 1906. – 344 с.
28. Новороссийский университет в воспоминаниях современников : Сборник / Сост. Ф.А. Самойлов. – Одесса : Астропринт, 1999. – 296 с.
29. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 469. – Спр. 129.
30. ЦДІА України, м. Київ. – Ф. 707. – Оп. 261. – Спр. 2. – 2 арк.
31. О более подробном и обстоятельном составлении отчетов о своих занятиях за границей // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. – 1914. – № 3. – С. 30.
32. О сообщении министерству сведений о лицах, которых надлежало бы командировать на организуемые при заграничных университетах курсах для подготовки лиц к профессорской деятельности // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. – 1911. – № 7. – С. 15–16.

Доданова А. В. Государственная и вузовская политика в сфере формирования академических штатов университетов Надднепрянской Украины второй половины XIX – начала XX вв.

Показаны и охарактеризованы пути подготовки и формирование научно-педагогических кадров Киевского, Харьковского и Новороссийского университетов через “институт профессорских стипендиатов” в зарубежных и отечественных высших учебных заведениях за счет государственного финансирования, специальных фондов университетов и собственных средств соискателей научных степеней и званий. При этом доказана целесообразность разнообразия источников и путей пополнения профессорско-преподавательских коллективов.

Ключевые слова: научно-преподавательские работники, высшее образование, Надднепрянская Украина, институт профессорских стипендиатов

Dodonova G. V. State and university policies in the sphere formation of the academic staff of the universities in Naddnipyrianska Ukraine of the second half of the XIXth – beginning of the XXth century.

The way of preparation and forming of academic staff of the Kiev, Kharkov and Novorosiysk universities through the institute professors' grant-aided students in foreign and domestic higher educational establishments due to the state financing, special money of university and own funds of scientific degrees and ranks are shown and characterized. Expediency of a variety of sources and ways of replenishment of the academic staff.

Keywords: academic staff, higher education, Naddnipyrianska Ukraine, institute professors' grant-aided students.